

ТЕМА 6
РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД МОНОПОЛІСТИЧНОЇ
КОНКУРЕНЦІЇ (друга половина XIX - початок XX ст.)

6.1. Особливості економічного розвитку країн Європейської цивілізації наприкінці XIX початку XX століття

Перша промислова революція підготувала економічні передумови для здійснення другої технологічної революції (1870-1918 рр.) в нових історичних умовах, які позначилися подальшим розвитком ринкового господарства в період монополістичної конкуренції та індустріалізацією.

Основним змістом індустріалізації були структурні зрушення в національних господарствах окремих країн, внаслідок яких з'явилися нові й модернізувалися старі галузі виробництва, змінювалась їхня роль в економіці.

Відкриття в галузі математики, фізики, хімії, інших наук сприяли технічному прогресу, створенню машин, механізмів, приладів, які масово запроваджувалися у виробництво. Зокрема, найважливішим винаходом останньої третини XIX ст. було створення технічної лінії з виробництва, передачі та споживання електричної енергії. Це стало можливим після винаходів:

- динамо-машини (генератор постійного струму з самозбудженням) (Вернером фон Сіменсом (13.12.1816 –

06.12.1892) – Німеччина, 1867 р.)

– акумулятора (генератора електричного струму) (Томас Алва Едісон (11.02.1847 – 18.12.1931) – США, 1883 р.)

– трансформатора для передачі електричного струму на відстань (1891),

– електродвигуна;

- відкриття радіо та поширення кінематографу покращило духовне життя суспільства.

- застосування в промисловості масового поточного виробництва різних товарів: одягу, сірників, консервів, та конвеєрне

- розвиток транспорту, зростання міст, сел, поліпшення демографічної ситуації. Відкриття величезних каналів — Суецького та Панамського, електрифікація залізниць.

- у сільському господарстві відбувається подальший розвиток фермерства, зростає його товарність та кардинально зміцнюється механізація.

- прискорюється освітня революція, яка розпочалася в середині ХІХ ст. (розвиток середньої та вищої освіти, а саме технічної, щоб задовольнити потреби промисловості у кваліфікованих кадрах).

Розпочалася електрифікація виробництва, транспорту і побуту. Парова енергія стала витіснятися електричною. Були винайдені електрична плавильна піч (1877), електричне зварювання металів (1887), електрична залізниця – трамвай (1879), електрична лама (1886) та багато інших винаходів.

У 80–90-х роках було відкрито і вдосконалено використання інших видів енергії. Серед них виділяються винаходи двигунів внутрішнього згоряння – карбюраторного (Н. Отто, Німеччина, 1887 р.) та дизельного (Р. Дизель – Німеччина, 1893 р.).

У 80-х роках двигуни внутрішнього згоряння були вдосконалені. На їх базі німецькі винахідники Г. Даймлер і К. Бенц створили автомобіль, який мав велике техніко-економічне значення.

Завершення індустріалізації забезпечувало перевагу промисловості над сільським господарством, важкої індустрії

над легкою. Машинне виробництво перемогло в усіх галузях господарства.

Велике економічне значення мали технічні вдосконалення в металургії:

- конверторний спосіб виробництва сталі;
- впровадження мартенівських печей, які значно підвищували продуктивність праці.

Структурні зрушення останньої третини XIX – початку XX ст. зумовили зміни у галузевій структурі машинної індустрії. Її провідними галузями стали:

- виробництво електроенергії, продукції органічної і неорганічної хімії;
- добувної, металургійної, машинобудівної, транспортної промисловості.

Вперше виникає питання про роль капіталу у суспільному відтворенні. Стало очевидно, що вартість є не лише основою саморегулюванню економіки, але й спричиняє розорення робітників і нагромадження капіталів, тобто зростають класові протиріччя.

Проте розширення виробництва вимагало великих капітальних вкладень. Тому якісно нові зміни відбувалися і в організації та управлінні виробництвом. Провідне місце належало товариствам на основі колективної (акціонерної) власності, завдяки яким залучалися вільні капітали. Посилився процес концентрації виробництва і централізації капіталу, що охопив усі розвинуті країни й основні галузі їхньої економіки. У промисловості, банківській сфері виникають і розвиваються монополістичні об'єднання. Банки перетворюються на фінансові центри, що контролювали як грошовий капітал, так і промислове виробництво. Зрощення банківського капіталу з промисловим зумовило формування фінансової олігархії. Капіталізм вільної конкуренції почав переростати в монополістичний капіталізм.

Монополія – форма організації виробництва, що передбачає об'єднання підприємств, які виробляють продукцію певного виду; виникає на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу з метою встановлення контролю над

ринком для обмеження конкуренції та отримання високих (монопольних) прибутків.

Серед причин монополізації основними є:

- зростання мінімальних розмірів капіталів;
- прагнення підприємців одержувати максимальні прибутки за рахунок витіснення з галузі своїх конкурентів і встановлення вхідних бар'єрів на ринок товару;
- розвиток комунального господарства і надання державою прав єдиного виробника у цій галузі призводить до існування природної монополії;
- розвиток патентного права, різноманітні махінації і зловживання.

Основними формами монополій виступили:

1) картель – об'єднання декількох підприємств однієї галузі виробництва, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва і виготовлений продукт, виробничу та комерційну самостійність; а домовляються про частку кожного у загальному обсязі виробництва, ціни, ринки збуту, обмінюються патентами на нову техніку тощо;

2) синдикат – об'єднання підприємств, в якому розподіл замовлень на купівлю сировини і реалізацію продукції здійснюється через єдину збутову контору або інший аналогічний орган. Учасники синдикату зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність;

3) трест – об'єднання підприємств однієї або кількох технологічно пов'язаних між собою галузей промисловості, учасники якого втрачають свою комерційну і виробничу самостійність, підкоряючись єдиному контролю. Юридично створення тресту означає передачу контролю над колись незалежними підприємствами (у формі контрольного пакета акцій або особливого довірчого сертифіката) його засновникам. Нерідко трест «очолює» холдинг – держательська компанія, яка зосереджує у своїх руках акції учасників цього об'єднання і здійснює контроль за їхньою діяльністю;

концерн – об'єднання підприємств різних галузей промисловості, транспорту, торгівлі, банків, науково-дослідних та навчальних центрів.

Перша монополія виникла в 1872 р. у США. Це був нафтовий трест «Стандарт ойл», заснований Дж. Рокфеллером. Згодом на частку цього тресту вже припадало 90% переробки нафти. Створення перших монополій та встановлення ними монополюючих високих цін на товари загострило конкурентну боротьбу між підприємствами та прискорило процес утворення монополій. Під загрозою банкрутства більш слабкі підприємства почали об'єднуватися з сильнішими. Так виникли різні монополістичні об'єднання: трести, картелі, синдикати, концерни. Отже, кінець XIX ст. характеризувався тим, що на зміну «вільній конкуренції» прийшли монополії, які встановили свій контроль над виробництвом у країнах Західної Європи та США і посіли чільне місце в їх економіці²⁸.

Розвиток монополій на початку XX ст. практично знищив державну конкуренцію. Вона збереглася на світовому рівні як конкуренція за сферу впливу.

Отже зміни в техніці й технологіях виробництва, розвиток продуктивних сил суспільства, викликані другою технологічною революцією (кінець XIX – початок XX ст.), призвели до утворення монополій і переходу капіталізму від ринку вільної конкуренції до ринку монополістичної конкуренції.

На кінець XIX ст. спеціалізація країн уже чітко визначалася. Так, Англія займала провідне місце в експорті різних машин і механізмів; Німеччина — сільськогосподарських машин, паровозів, верстатів, спирту, цукру, виробів електротехніки, хімічної промисловості; Франція — дорогих шовкових тканин, парфумів, одягу, взуття, текстильних машин; США — виробів чорної металургії, машин, тканин, сільськогосподарських продуктів, особливо пшениці.

За динамікою промислового розвитку склалося три типи промислово розвинених країн: американський – з високими, німецький – з середніми, англійський – з найнижчими темпами розвитку промислового виробництва.

Німеччина.

---

²⁸ Економічна історія: Лекції / Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л. М. Рудомьоткіна та ін. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 310.

Після об'єднання країни в єдину Німецьку державу 1871 р., були створені сприятливі умови для завершення промислового перевороту та подальшого швидкого розвитку економіки. Уряд країни здійснював великі вкладення перш за все в освіту, що пізніше дало свої плоди: теорії відносності А. Енштейна, квантової теорії у фізиці М. Планка, теорії електромагнітних хвиль Г. Герца, відкриття Рентгена та створення нових технологій, машин і апаратів для промисловості.

Поліпшилась демографічна ситуація, швидко зростає міське населення. Якщо в містах у 1871 р. мешкало 36,1 %, то в 1910 р. — 60 % населення країни.

У 70—80 роки XIX ст. процес економічного розвитку країни прискорюється. Відбувається перетворення Німеччини з аграрно-індустріальної на індустріально-аграрну державу і завершується промисловий переворот.

Розвиваються швидкими темпами важка промисловість, хімічна. Це призвело до концентрації виробництва та утворення монополій. Останні виникали, в основному, у формі картелів і синдикатів. Особливо велика роль належала картелям.

Формується фінансова система. Отже, ряд зазначених факторів позитивно вплинув на економічний розвиток Німеччини в кінці XIX ст., дав їй можливість і стати другою промисловою державою світу й завдяки швидкій індустріалізації випередити

Англія.

З переходом до монополістичного капіталізму Англія втрачає свою промислову першість на світових ринках, якою вона користувалася в середині XIX ст. Це країна, де вперше в світі виникла фабрична промисловість, в середині XIX ст. виробляла майже 50% світової промислової продукції і вважалася «фабрикою світу». Але, починаючи з 70 років XIX ст., темпи зростання промислового виробництва в Англії значно уповільнюються. Якщо в період з 1815 р. до початку 70-х років XIX ст. середньорічний приріст промислової продукції складав 3,4%, то з 70-х років XIX ст. до 1914 р. він зростав лише на 1,7%, тобто вдвічі менше, внаслідок чого питома вага Англії у світовому промисловому виробництві безперервно змен-

шувалася. В 1914 р. Англія виробляла лише 1/7 світової промислової продукції замість 1/2.²⁹

Наприкінці 19 століття країна втрачає всі свої світові позиції, причинами такої ситуації стало:

здійснення першою промислового перевороту, тобто в кінці століття промислове обладнання було вже повністю морально та фізично застарілим і не могло витримати конкуренції зі сторони інших країн;

вивіз капіталу, який здійснювався переважно в англійські колонії, що зменшувало розміри капіталовкладень у самій Англії, гальмувало оновлення основного капіталу;

затяжний розвиток впровадження досягнень науки та техніки;

політика фритредерства з боку Англії, що звузила ринки для англійських товарів;

неможливість вистояти конкуренцію зі сторони США і Німеччини, які мали підприємства, обладнані сучасною технікою, що дало можливість знизити собівартість своєї продукції і перетворити продукцію Англії у неконкурентоспроможну;

світова аграрна криза 1874р., викликана надходженням на європейський ринок дешевого американського хліба (Англія втрачає свою аграрну базу й все більше залежала від імпорту хліба);

негативно впливало на розвиток англійської економіки також недооцінювання значення використання електроенергії (як наслідок низька енергоозброєність праці порівняно зі США та Німеччиною, особливо в старих галузях економіки).

Із-за вивозу капіталу Англія втратила питому вагу фінансових ресурсів, що допомогли б їй досягти рівня розвитку Німеччини та США. Тому, най розповсюдженою формою монополій виступали акціонерні товариства причому для залучення заощаджень трудящих та дрібної буржуазії дозволялося випускати акції номіналом до 1 ф. ст.

---

²⁹ Економічна історія: Лекції / Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л. М. Рудомьоткіна та ін. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 313.

Процес монополізації промисловості відбувався дуже повільно і в результаті частка Англії у світовому промисловому виробництві впала. Країна втратила свою світову промислову першість. Незважаючи на втрату своєї першості доходи всіх верств населення продовжували зростати. Національний дохід в останній чверті XIX ст. виріс втричі, а доходи підприємців від зарубіжних капіталовкладень збільшилися в дев'ять разів. Залишався найпотужнішим у світі її воєнний флот, на який витрачалось близько половини всіх видатків державного бюджету.

В цей період у 90-тих роках зароджується кембриджська економічна школа, яка дала повстох на створення нового економічного напрямку – неокласичного. Основним представником та засновником цієї школи виступив Альфред Маршал (1842-1924), який намагався створити універсальну модель об'єднавши різні течії економічної теорії. Він вважав найважливішим елементом економіки ціну, а рушійною силою економіки - свободу і конкуренцію.

Франція.

Франція опиняється на другому місці по рівню розвитку промисловості після Англії, але наприкінці XIX ст. вона відстала від США та Німеччини і перейшла на четверте місце. До основних причин уповільнення темпів економічного розвитку слід віднести:

переважання підприємств, що виробляли предмети розкоші, а саме: модний одяг, парфумерію, ювелірні вироби тощо. Відповідно таким видом діяльності займалися дрібні підприємства їх не було вигідно об'єднуватися та здійснювати концентрацію промислового капіталу;

переважання сільського населення у демографічній структурі, що мало парцелярний характер, а це не давало можливості збільшувати обсяги виробництва, тому що там переважало натуральне господарство;

нестача сировини та палива, особливо вугілля гальмувало розвиток промисловості, в свою чергу це сприяло зростанню собівартості продукції які не могли витримати конкуренції зі сторони інших держав;

Поразка Франції у Франко-пруській війні 1870—1871 рр. значно погіршила економічну ситуацію країни, що принесло їй великі матеріальні та територіальні збитки. Німеччина анексувала два найбільші промислово розвинуті департаменти Франції – Ельзас та Лотарингію, де розташований найбільший в Західній Європі залізорудний басейн.

Відчутними були й інші втрати: воєнні видатки становили близько 16 млрд. фр., Франція повинна була у короткий термін сплатити 5 млрд. фр. контрибуції. Війна забрала життя 1,5млн французів, або 3,5% населення, що також негативно вплинуло на внутрішній ринок країни, а отже й на обсяги виробництва. Все це певною мірою стримувало концентрацію промислового капіталу та утворення монополій.

У зв'язку з мілітаризацією економіки, викликаною протистоянням провідних країн світу та створенням воєнно-політичних блоків, на початку ХХ ст. відбуваються значні зміни в розвитку важкої промисловості, країна досягає певних успіхів у розвитку автомобілебудування, авіабудування, суднобудування. Так, за рівнем розвитку автомобілебудування Франція займає друге місце у світі (після США). Зростають на початку сторіччя й обсяги виробництва чавуну та сталі, видобутку вугілля, але загалом темпи економічного розвитку країни залишаються низькими.

Відбувається формування фінансового капіталу, але постерігається вивіз грошового капіталу французами за кордон у вигляді позичок, під високий банківський відсоток. Так, у 1908 р. у французьку промисловість було вкладено 9,5 млрд. фр., а в облігації та закордонні цінності – 104 млрд. фр., що негативно вплинуло на економічну ситуацію. У країні значно зросла кількість рантьє, які вкладали гроші в іноземні позики й без якого-небудь ризику отримували відсотки за цінними паперами. Прошарок рантьє напередодні першої світової війни у Франції становив близько 15% населення.

Будучи третьою колоніальною державою світу, Франція не використовувала свої колонії як сировинні бази та ринки збуту, вони, навпаки, були значним об'єктом видатків державного бюджету, вимагаючи значних коштів на утримання чиновників та значних воєнних сил.

6.2. Економічний розвиток США та Японії

Швидкими темпами розвивалася молода держава, що утворилася в 1776 р. у результаті війни за незалежність англійських Північноамериканських колоній. Досить вигідне природно-географічне положення (наявність великої кількості природних ресурсів: лісу, річок, озер, родючих ґрунтів, сприятливі кліматичні умови) дало велику можливість у формування міжнародної торгівлі та забезпечували місткий зовнішній ринок.

Наприкінці XIX ст. до США почалася масова імміграція населення з Європи. За XIX ст. число населення в США зросло в 14 разів, у той час як у Європі тільки в 2 рази. В окремі роки населення США збільшувалося за рахунок емігрантів на 2—3 млн на рік. У США переселялися не тільки бідні, але й енергійні вольові багаті люди, які розраховували тільки на свої здібності.

Уряд США для стимулювання американської промисловості вводив високі митні тарифи, активно залучав іноземний капітал.

Піднесенню промисловості США сприяли великі масштаби залізничного будівництва. З 1870 по 1913 рр. довжина залізничних колій збільшилась у 8 разів, залізниці з'єднали всі райони країни, а це зі свого боку дало поштовх для металургійної та вугільної промисловості, транспортного машинобудування, сприяло більш високим темпам розвитку важкої промисловості, питома вага якої у випуску промислової продукції весь час збільшувалася. Так, з 1870 по 1913 рр. видобуток вугілля в країні зріс у 17 разів, а виплавка сталі — у 450 разів.

США активно впроваджували в економіку, особливо в промисловість, останні досягнення в галузі науки і техніки, що привело до розвитку нових галузей: нафтопереробної, автомобільної, гумової, електротехнічної, верстатобудівної; були піонерами запровадження масового поточного виробництва, стандартизації, різних методів інтенсифікації праці, зокрема конвеєрної системи. Промисловість США характеризувалася високим ступенем механізації та застосуванням електричної енергії. Але серед усіх галузей

промисловості найбільшими темпами розвивалась автомобільна промисловість, яка стимулювала розвиток багатьох нових галузей промисловості, відчутно впливала на життя американського населення.

Наприкінці XIX ст. в США дуже активно проходив процес монополізації. Монополії виникали у вигляді трестів і охоплювали, як правило, цілі галузі промисловості. Найбільшими з трестів були: «Стальний трест», «Стандарт Ойл», «Дженерал Електрик». Трести мали тісні зв'язки з банками, які, впливаючи на розвиток промисловості, тим самим прискорювали розвиток економіки. В 1912 р. в США вже було 450 трестів, вони займали панівне місце в економіці.

Отже, головним підсумком дії факторів, що позитивно впливали на економіку США, були дуже високі темпи її розвитку, унаслідок чого США швидко перетворюється на індустріально-аграрну країну, яка за обсягами промислової та сільськогосподарської продукції вже в кінці 80-х років XIX ст. випередила всі країни світу. Трести відігравали провідну роль в економіці. США перетворилися на країну трестів.

Країна застосовувала у своєму виробництві останні досягнення в галузі науки й техніки. Це перша країна, що застосувала масове виробництво, стандартизацію, різних методів інтенсифікації праці. За XIX ст. населення США зросло в 14 разів, тоді як у Європі тільки вдвічі. Розвивався транспорт, розвивалося залізничне будівництво.

Розвивалася банківська система, яка допомагала промисловості кредитами. Позитивну роль в економічному піднесенні США та перетворенні їх у провідну індустріальну державу світу відіграла також протекціоністська політика уряду, яка захищала власних підприємців від конкурентів установленням високих митних зборів на готову продукцію та сприяла притоку в країну іноземного капіталу (передусім англійського та французького).

Досить гострими були протиріччя між двома молодими державами — Німеччиною та США. Між ними почалася боротьба за джерела сировини та світові ринки збуту товарів. На початку XX ст. США у світовій торгівлі займали 17%, а Німеччина — 20,1%. Особливо інтереси США та Німеччини

набрали великих суперечностей в Китаї, Латинській Америці та на Близькому Сході. Таке загострення відносин між державами було пов'язане з посиленням впливу Німеччини у світовому виробництві та експорті товарів та капіталу. Прагнення силою зброї здійснити перерозподіл світу приводить до утворення двох військово-політичних союзів держав: Антанти (Англія, Франція, Росія) та Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина). В 1914 р. між цими двома союзами розпочалася Перша світова війна (1914—1918 рр.) за переділ уже поділеного світу, яка була наслідком нерівномірного економічного розвитку провідних індустріальних держав світу в кінці XIX — на початку XX ст.³⁰

Японія.

З 70-х років XIX ст. відносно швидкими темпами почало розвиватися господарство Японії. Буржуазна революція 1868 р. і реформи "Мейдзі" (освіченого правління) сприяли становленню індустріального суспільства. Було ліквідовано політичну роздробленість країни, декларовано уніфікацію законів, рівність всіх підданих, свободу вибору професій і діяльності, торгівлі, імміграції населення, запроваджено єдині грошову та податкову системи, відмінено цехи та гільдії. Дозволялися іноземні інвестиції, впроваджувалися досягнення науки та техніки. Аграрна реформа санкціонувала приватну власність на землю, її купівлю-продаж.

Особливістю економічного розвитку Японії був збіг у часі процесів промислового перевороту та індустріалізації. Активну участь у створенні фабричної промисловості брав уряд. Було конфісковано підприємства, що належали сегуну (правителю) і князям. Інвестиції вкладалися в будівництво залізниць, підприємств воєнної промисловості. Практикувалися надання субсидій приватним підприємцям, звільнення їх від податків. У 1880 р. державний сектор включав 3 верфі, 5 воєнних підприємств, 10 родовищ, 52 фабрики, 51 торгове судно, залізниця, телеграф. Приватні капітали вкладали переважно в

---

³⁰ Економічна історія: Лекції / Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л. М. Рудомьоткіна та ін. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 320.

сферу обігу та кредиту. В 1883 р. вони оцінювалися в 75 млн єн, в торгівлі — 36, у промисловості — 15 млн. єн.

З 80-х років XIX ст. почався якісно новий етап в розвитку господарства Японії. Державні підприємства продавали товари приватним особам за цінами в 2—4 рази меншими від їх вартості. Частка банківського капіталу з 1884 по 1892 р. зменшилася з 78 до 24%, а промислового — зросла з 5 до 30 %.

Індустріальний розвиток в Японії визначався тими самими закономірностями, що й в Європі. Перші фабрики виникли в бавовняній промисловості, що працювали в основному на індійській сировині. В 1893 р. їх було 40, в 1896 р. — 97 з 971 тис. механічних веретен. Кількість останніх в 1913 р. становила 2,4 млн. Ткацьке виробництво механізувалося повільніше. В 1900 р. працювало 32 тис. механічних верстатів і 700 тис. ручних. У фабричній формі виникла сукняна промисловість. Ремесло зберігалося у шовківництві. Будувалися заводи з переробки сільськогосподарської сировини. У 70—80-х роках почали використовувати пару.

У важкій промисловості швидше розвивалися ті галузі, що мали сировинну базу в країні. За 1880—1913 рр. видобуток вугілля зріс у 20 разів, міді — 13 разів. Потреби у залізній руді на 70 % покривалися за рахунок імпорту. Розвиток металургії прискорився після прийняття в 1895 р. 10-річної програми розвитку господарства з метою реорганізації та зміцнення збройних сил. 90% контрибуції, отриманої після війни з Китаєм, спрямовувалося у важку промисловість. У 1913 р. виробництво чавуну і сталі забезпечувало потреби країни на 48 і 34 %. Інтенсивно зростало будівництво залізниць. За 1882 —1890 рр. їх протяжність зросла в 10 разів. До 1906 р. було побудовано 2/3 колій, що існують до цього часу. Повільно розвивалося машинобудування. В 1913 р. в цій галузі працювало 60 тис. осіб. Прискорені темпи характеризували суднобудування, воєнну промисловість.

У цілому на початок першої світової війни механізація промисловості не завершилась. Чисельність фабричних робітників у 1913 р. становила 948 тис., у ремеслі, на мануфактурах — близько 2 млн. осіб. Була поширена праця жінок і дітей.

Якісно нові зміни відбувалися в організації та управлінні виробництвом у промислово розвинених країнах. Провідна роль належала товариствам на основі акціонерної колективної власності. Посилився процес концентрації виробництва та централізації капіталу, що охопив основні галузі господарства. Акціонерна система підготувала умови для монополізації. Контроль за виробництвом і збутом від локальних ринків і промислових районів охопив цілі галузі промисловості, національний та світові ринки. Монополістичні об'єднання почали виникати та розвиватися в банківській сфері. Банки перетворилися на фінансові центри, що контролювали як грошовий капітал, так і промислове виробництво. Злиття банківського капіталу з промисловим зумовило формування фінансової олігархії.

Акціонування та монополізація економіки в Японії розпочалися в 80-х роках XIX ст. Лише за 1905—1906 рр. виникло 180 акціонерних компаній. У 1913—1914 рр. 25% усіх робітників працювали на підприємствах з кількістю працюючих понад 500 чол. У 1913 р. капітал акціонерних корпорацій досяг 2 млрд. дол. З них 38% належало 0,4% корпорацій, кожна з яких мала понад 5 млн. єн. Першими монополіями були старі банківсько-торгові компанії Міцуї (контролювали добувну і текстильну промисловість), Міцубісі (панували у судноплавстві, транспортному машинобудуванні). У 1880 р. була створена Японська паперова, у 1882 р. — Японська пароплавна компанії. Процес монополізації прискорили фінансова криза 1887—1898 рр. та світова криза перевиробництва 1900—1903 рр. Основними формами монополій були картелі, синдикати, концерни.

Швидко зростає банківський капітал. Перший Національний банк Японії був утворений у 1873 р. компаніями Міцуї та Оно. В 1879 р. кількість банків досягла 153. У 1912 р. банківський капітал становив 570 млн. єн.

6.3. Аграрний розвиток провідних країн світу в період їх індустріалізації

Для європейських країн аграрні відносини у XIX – на початку XX ст. визначало збереження великого землеволодіння.

Сільське господарство Великобританії розвивалось на фермерській основі. Англійські фермери інтенсивно господарювали, поліпшуючи агротехніку і агрокультуру. Аграрна криза, що продовжувалась з середини 70-х до середини 90-х років XIX ст. прискорила переведення сільського господарства на індустріальну основу. Було скорочено посівні площі під зерновими культурами, зменшено земельну ренту. Основним напрямом стало інтенсивне тваринництво. Потреби країни в продуктах харчування і сировині задовольнялися за рахунок імпорту.

У Франції сільське господарство розвивалося на основі парцелярного землеволодіння. Протягом XIX ст. йшов повільний процес концентрації земельних володінь і одночасного зростання кількості парцелярних господарств. Формувалося фермерство. Селянське господарство залишалося провідною галуззю. Аграрна криза кінця XIX ст. прискорила механізацію сільського господарства.

Проте порівняно з іншими європейськими країнами рівень розвитку сільського господарства був низьким. Гальмувала розвиток сільського господарства його парцелярність, залишки такої оренди, як половинщина, заборгованість селян в іпотечному банку, державні податки.

Розвиток аграрних відносин у Німеччині характеризувався поступовою ліквідацією феодално-кріпосницьких відносин. Посилився процес майнової диференціації серед селянства. Основна частина селян перетворилася на наймитів з наділом і орендарів, становище яких було складним у зв'язку з високою земельною рентою. У Німеччині на той час було два типи розвитку аграрних відносин. Для східних районів характерним був юнкерський шлях аграрної еволюції. У північних та південно-західних районах і в Баварії розвивалися селянські й фермерські господарства. На інтенсивний шлях розвитку сільське господарство перейшло під впливом аграрної кризи

1876-1895рр. Значна роль в цьому належала урядовій політиці аграрного протекціонізму. У цілому індустріалізація сільського господарства Німеччини відбувалася повільно, темпи його розвитку відставали від промисловості. Факторами, що стримували цей процес, були збезземелення і малоземелля більшості селян, їх низька купівельна спроможність, висока земельна рента, заборгованість.

У США цей період характеризується утворенням фермерського господарства як панівної форми землеволодіння. Внаслідок боротьби за демократизацію аграрного законодавства поліпшилися умови продажу землі, але залишалося скватерство – система вільного займу земель. Ліквідація рабства в ході громадянської війни, акт про гомстеди (поселення), прийнятий у 1862р., активізували зростання аграрного сектора економіки. Сільське господарство США розвивалося на основі індустріалізації, що забезпечило його переваги в світовому сільськогосподарському виробництві. Зерновий напрям був визначальним для сільського господарства. Серед технічних культур переважала бавовна. Важливе місце займало молочне і м'ясне тваринництво. Розвиток техніки сприяв механізації сільського господарства. На Півдні розвиток сільського господарства відбувався повільніше через ліквідацію здольщини (кропперства) і системи боргового рабства (пеонажу). У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. вартість сільськогосподарської продукції швидко зростала. Господарство заможного фермера мало товарний характер. США стали одним з головних експортерів збіжжя і м'яса на світовий ринок. Отже аграрні відносини в США розвивалися в умовах панування фермерського господарства, що було тісно пов'язане з ринком. Це сприяло піднесенню продуктивності та інтенсивності праці, розвитку механізації, агрокультури, використанню найманої робочої сили.

В Японії у 1872-1873рр. була проведена земельна реформа. Вона анулювала феодалне право і утвердила буржуазну власність на землю. Землю обробляли вручну. Погано розвивалося тваринництво. Перед війною Японія була аграрно-індустріальною країною.

Отже, у XIX - на початку XX ст. розвиток сільського господарства в США, Японії та європейських країнах відбувався двома шляхами: революційним (з переходом на індустріальну основу) і еволюційним, або поступовим переростанням господарств з феодалних у фермерські.

6.4. Особливості розвитку господарства Російської імперії та могутня роль України

Після проведених реформ 1848 р. в Австро-Угорщині почали формуватися нові підприємницькі взаємовідносини. Зміни відбулися практично в усіх галузях економіки, особливо, це проявилось в зростанні та підвищенні функціонування аграрної сфери. Швидкими темпами відбувалася будівля залізних доріг, що дало можливість формувати нові ринки збуту новоствореної продукції для капіталістичних виробників.

Реформи 1848 р. в Австро-Угорщині та 1861 р. у Росії мали багато спільного. Як прогресивний крок у суспільному розвитку, вони в цілому створили умови для генезису підприємницьких відносин, здійснення промислового перевороту та підвищення ефективності аграрної галузі, істотної розбудови залізничної мережі та розширення ринків збуту для капіталістичного виробництва. Разом з тим методи запровадження зазначених реформ, економічне життя обох країн обумовлювали довготривале псування пережитків патріархального ладу. Останні суттєво гальмували господарську ініціативу селянства та утруднювали процес капіталістичної перебудови сільськогосподарського виробництва.

В західних регіонах України (Закарпаття, Буковина, Галичина) які входили до складу Австро-Угорщини, згідно із законами Угорського сейму та Віденського парламенту у 1848 р. було скасовано панщину та кріпосні повинності селянства. Останні стали вільними громадянами, їх наділяли землею (земельні наділи), поступово вони почали отримувати політичні права та мати можливість налогожувати та врегульовувати взаємини з поміщиками.

Вирішення земельного питання в ході реформи було здійснено на користь останніх, зберігши їхню власність у

попередніх розмірах і навіть збільшивши її. Але, незважаючи на це, пореформений розвиток сільського господарства західних земель України супроводжувався поступовою товаризацією його основних галузей та орієнтацією на ринкові методи господарювання. Прогресивні зрушення виявилися, зокрема, у підвищенні врожайності аграрних культур, розвиткові тваринництва, зростанні товарності сільськогосподарського виробництва (особливо технічних культур), яке ставало базою для переробної промисловості. Високі темпи розвитку були притаманні також ряду промислових галузей, зокрема деревообробній, видобувній (буре вугілля, сіль), нафтовій промисловості тощо.

Стосовно Селянської реформи 1861 р. в Росії слід зазначити, що вона також помітно прискорила процес трансформації суспільства в бік його капіталістичної диференціації. Реформа стала переломним моментом в історії розвитку країни. Протягом кількох пореформених десятиріч у Росії, а в її складі — і в Україні, виникли та утвердилися нові, ринкові відносини.

Особливістю Маніфесту 1861 р. було те, що він став першим кроком до поетапних, хоча часто непослідовних, змін у суспільстві, які відбувалися протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Економічні зрушення (скасування панщини та позаекономічних форм примусу, перетворення землі на об'єкт купівлі продажу, наділення селян землею) доповнювалися змінами в політичному (особиста незалежність селян від поміщиків) й адміністративному (селянське самоврядування, просвітницька діяльність земств) механізмах, соціальному житті суспільства.

Адміністративні перетворення після селянської реформи 1861 р. стали важливими віхами на шляху капіталістичної модернізації суспільства. Протягом 60-х рр. ХІХ ст. були проведені також земська і судова реформи, запроваджено селянське самоврядування. Завдяки військовій реформі (1874 р.) відбулися перетворення у військовій справі: були відмінені рекрутські набори скорочено строк служби, розроблена система заходів щодо технічного переозброєння армії.

Підготовлені та проведені, в основному представниками консервативних кіл дворянства, реформи мали серйозні вади: численні пережитки феодально-кріпосницької системи, майже недоторкане поміщицьке землеволодіння, обтяжливий фінансовий тягар для селян у вигляді викупних платежів тощо. А умови, за яких відбулося скасування кріпосного права, визначили особливості аграрної еволюції країни: повільний та болючий перехід від замкненого феодального господарства до капіталістичних методів ведення останнього

Отже, після 1861 р. відбулося:

по-перше, утілення в життя прогресивних явищ та процесів не завдяки еволюції «знизу», а силовій модернізації — «революції згори»;

по-друге, вибіркове, а не системне, запозичення та використання світових досягнень у галузі техніки, технології та організації виробництва;

по-третє, пріоритетність окремих галузей, яка в перспективі веде до деформації структури економіки;

по-четверте, збереження протягом тривалого часу багатокладності, паралельного існування нового та попередніх устроїв, а також порушення однорідності економічного простору, ускладнення соціальних та політичних проблем, зростання соціальної напруженості в суспільстві.

Загострюються питання щодо скасування кріпацтва і вже в 40-х р. формуються ліберально-дворянський та революційно-демократичний напрями, які відображали інтереси протилежних класів — поміщиків та селян.

Внаслідок загального пожвавлення громадського руху в Україні в Києві утворилася таємна політична організація «Кирило-Мефодіївське товариство» (1846—1847), яка проголосила необхідність знищення кріпосництва та царизму і об'єднання слов'янських народів на демократичній основі.

До 1857 р., тобто до офіційного оголошення урядом підготовки реформи, щодо скасування кріпацтва сформувався різні представники, а саме: дворянські й буржуазні ліберали та представники демократичних сил були прихильниками звільнення селян. Дворяни-кріпосники боролися за збереження кріпосного права. Гостро стояло питання щодо землі.

Консерватори вимагали безземельного звільнення селян і високих викупних платежів. Дворянські ліберали виступали за збереження поділу землі як об'єкта господарювання між поміщиками і селянами за збереження монополії поміщицького господарства. Буржуазні ліберали домагались створення умов для капіталістичного аграрного розвитку, головною перешкодою на шляху якого була особиста залежність селян.

Основна увага представників різних шкіл української економічної науки пореформеного періоду була зосереджена на питаннях ринкового розвитку, а саме:

- зокрема перспектив народногосподарської еволюції;
- долі капіталізму в країні;

- подолання відставання соціально-економічному розвитку від західних держав;

- «пруський» чи «американський» тип капіталістичного розвитку;

- індустріалізації виробництва тощо.

Інтереси буржуазії безпосередньо не вступали в конфлікт з феодальною земельною власністю. Буржуазні ліберали гостро критикували поміщицьке господарство як неефективне. Але щодо питань земельної власності їхня позиція не суперечила позиції дворянських лібералів. Демократи були прихильниками революційного зламу феодально-кріпосницьких відносин, ліквідації поміщицького землеволодіння.